

**МІНІСТЕРСТВО ВНУТРІШНІХ СПРАВ УКРАЇНИ
ХАРКІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ВНУТРІШНІХ СПРАВ
Кафедра соціально-гуманітарних дисциплін факультету № 6**

ТЕКСТ ЛЕКЦІЇ

з навчальної дисципліни «Історія та культура України»
обов'язкових компонент
освітньої програми першого (бакалаврського) рівня вищої освіти

053 «Психологія» (практична психологія)

**за темою №4. Лекція 6. «Національно-визвольна війна українського народу
проти Речі Посполитої середини XVII ст.»**

**м. Харків
2023 рік**

ЗАТВЕРДЖЕНО

Науково-методичною радою
Харківського національного
університету внутрішніх справ
30.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

СХВАЛЕНО

Вченою радою факультету № 6
25.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

ПОГОДЖЕНО

Секцією Науково-методичної ради
ХНУВС з гуманітарних та соціально-
економічних дисциплін
29.08.2023 Протокол № 7
(дата, місяць, рік)

Розглянуто на засіданні кафедри соціально-гуманітарних дисциплін (протокол
від 25.08.2023 р. № 9)

Розробник:

Завідувач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін, доктор історичних наук, професор Греченко В.А.

Рецензенти:

Завідувач кафедри українознавства Харківського національного університету внутрішніх справ, доктор філологічних наук, професор Чорний І.В.

Професор кафедри історії України ХНУ ім. В.Н. Каразіна, доктор історичних наук, професор Посохова Л.Ю

План лекції

1. Причини, початок та основні події війни у 1648-1653 роках.
2. Формування української національної держави.

Текст лекції

1.Переяславська Рада 8 січня 1654 року.

Перебіг війни з Польщею, незважаючи на значні успіхи і перемоги українського війська, все більше переконував Б. Хмельницького і старшину в тому, що самим їм не звільнитися від польського панування. Польща могла б продовжувати війну, великі людські та матеріальні втрати знесли український народ. Проте припиняти боротьбу він не збирався. І в той же час її продовження один на один з Польщею фактично означало б війну на самознищення. Мова йшла про існування всього народу. Тому Б. Хмельницький активно шукав сильних союзників. В 1650-1651 рр. йшли переговори про можливий перехід «під руку» турецького султана. Останній навіть оголосив, що Хмельницький є його васалом, але цей проект не здійснився, оскільки турки активно в справі війни не включалися, «дозволяючи» це робити татарам, які були союзником ненадійним. До того ж значним бар'єром була релігійна несумісність мусульман і християн, давня ворожнеча з-за жорстоких нападів татар на українські землі. Тому Б. Хмельницький вирішив обрати «менше зло», звертаючись з проханням про допомогу до Москви. Московському царству була вигідною така пропозиція, з точки зору його геополітичних інтересів: вона давала вихід до Чорного моря, ослаблювала давніх суперників – Кримське ханство, Литву та Польщу.

1 жовтня 1653 р. Земський Собор в Москві прийняв рішення, щоб «гетьмана Богдана Хмельницького і все військо Запорізьке з містами і землями взяти під государеву руку». 31 грудня 1653 р. Москва оголосила війну Польщі, а московські посли прибули до Переяслава.

8 січня 1654 р. в Переяславі відбулася генеральна військова рада, на яку прибули представники від полків та різних верств населення України (міщани, селяни, духовенство). На раді були присутніми 12 полковників та 5 генеральних старшин на чолі з гетьманом. Не прибули на раду 5 полковників, митрополит С. Косів. Не було на раді представників від Белзького, Волинського, Подільського і Руського воєводств, в яких проживало більше третини населення тогочасної України. Учасниками ради були близько 300 осіб.

Б. Хмельницький запропонував, щоб вони обрали собі одного государя з чотирьох: турецького султана, кримського хана, польського короля або московського царя, тобто його пропозиція не була безальтернативною. Охарактеризувавши кожного, Б. Хмельницький висловився за московського царя, зазначивши, що він однієї віри з українцями. Учасники ради підтримали думку Хмельницького.

Проте після цього виник конфлікт між царськими послами і козацькою старшиною. Присягаючи царю, старшина вимагала, щоб і посли присягнули від імені царя, що будуть зберігати вольності козацькі, не видаватимуть їх Польщі.

Але послы відмовилися, пояснюючи, що цар – самодержець і нікому не присягає. Як показали наступні події, недаремне московські царські послы не хотіли присягати!

Присяга населення України, яке знаходилося під владою Б. Хмельницького, відбувалася у січні-лютому 1654 р. у 177 містах і містечках. Всього у книгах присяги записано 127338 чол. В цілому народ віднісся до присяги схвально. Але відмовилися від присяги Уманський та Брацлавський полки, найвидатніші на той час полковники Іван Богун та Іван Сірко, київський митрополит Косів. У полках Полтавському та Кропив'янському московських представників побили киями. У ряді випадків присягу примушували складати. Так, силою до присяги був приведений Київ. Кияни не хотіли йти до церкви, а їх туди заганяли. Під час присяги люди не називалися своїми іменами, щоб зробити свій підпис недійсним, а після складання присяги дуже її лаяли. При «агітації» за присягу не обходилося без залякувань чи, навпаки, обіцянок усіляких благ (грошей, сукна) з боку московських представників. Тих, хто відмовлявся складати присягу, погрожували вислати за «зборівську лінію», тобто на землі, що були під контролем Польщі-держави частково обмежувався у міжнародній та фінансових сферах..

Документально рішення Переяславської ради була закріплено так званими «Статтями Богдана Хмельницького» або «Березневими статтями» (затверджені царем і Боярською думою в березні 1654 р.). Це був договір між Україною і Московським царством. Москва зобов'язувалася вступити у війну проти Польщі. Україна переходила «під руку» московського царя як самостійна держава – зі своїм главою (гетьманом), своїм політичним устроєм, територією. Реєстр установлювався в 60 тис. чол., козаки могли жити і судитись за своїми законами. Гетьман міг вступати у міжнародні відносини з іншими державами, крім Польщі і Туреччини. Гетьмана мало обирати військо і лише повідомляти про це царя. Збір податків залишався за українськими урядовцями, але вони повинні були передавати частину їх московським. Таким чином, суверенітет Української

Водночас під час підписання Березневих статей і Переяславського договору з боку гетьманського уряду були допущені певні прорахунки, що зіграли потім негативну роль у стосунках між Москвою й Україною. Москва скористалася тим, що в умовах договору чітко не визначалася форма відносин між Україною і Москвою; московський уряд не присягнув у тому, що він буде виконувати свої зобов'язання; Б. Хмельницькому варто було б обмежитися особистою присягою, а не дозволяти присягати всьому народу; помилкою був і дозвіл мати російських воєвод в українських містах, а також збір податків на користь царя в Україні.

Таким чином, Переяславський договір:

- 1) констатував відділення України від Речі Посполитої;
- 2) означав міжнародно-правове визнання Української держави;
- 3) засвідчив внутріполітичний суверенітет Української держави, зберігав її основні політичні інститути;
- 4) суттєво змінював геополітичну ситуацію у Східній Європі, посилював

позиції України у боротьбі з Польщею, зміцнював вплив Москви у цьому регіоні.

Переяславський договір розпочав нову добу в відносинах між Україною і Московщиною. Москва з самого початку намагалася обмежити права України і згодом планувала перетворити її в звичайну провінцію.

Існують різні наукові оцінки договору 1654 р. щодо відносин між Москвою і Україною. Зокрема вони розцінювались як: 1) персональна унія; 2) васалітет; 3) тимчасовий військовий союз; 4) возз'єднання; 5) приєднання; 6) реальна унія; 7) неповна інкорпорація; 8) протекторат; 9) конфедерація.

Зараз найпоширенішими є думки про те, що це були тимчасовий військово-політичний союз або протекторат.

Рішення Б. Хмельницького про перехід «під руку» московського царя було вимушеним кроком, напевне не розрахованим на «вічну» перспективу. В тих умовах кращого варіанту, скоріш за все не було.

2. Завершальні періоди Визвольної війни. Поділ України

Входження України під протекторат Москви суттєво змінило геополітичну ситуацію у Східній Європі, викликало негативну реакцію з боку Польщі, Туреччини, Кримського ханства. Польський король звернувся до українського народу з закликом повернутись у його підданство, але безрезультатно.

Навесні 1654 р. у війну з Польщею вступила Москва, але віддавала перевагу бойовим діям в Білорусії, намагаючись зайняти її територію і, очевидно, вважаючи, що Україна вже й так знаходиться у її підданстві. Тут воювали й українські війська. У 1654 р. московські війська на території України участі в боях не брали. Місцевому населенню і козакам довелося самим оборонятись. Особливо героїчною була оборона Буші у жовтні 1654 р. на Поділлі на чолі з полковником Гречкою.

Перша велика битва з участю московських військ відбулася у січні 1655 р. під Охматовим на Черкащині («Дрижапільська битва»). Сторони зазнали значних втрат, але ніхто не переміг. Пізніше союзні війська визволили Поділля, частину Галичини, але напад татар, які стали союзниками Польщі, змусив їх відійти. На Польщу напала Швеція і окупувала значну частину її території. Зі Швецією почала війну і Москва. Скориставшись цим, поляки запропонували Москві перемир'я, яке було підписане у вересні 1656 р. у м. Вільно. Воєнні дії припинилися, обидві країни обіцяли не вступати в переговори про мир із Швецією. Поляки обіцяли московському царю, що після смерті їх короля Яна-Казимира його (царя) оберуть польським королем. Довго довелося царю цього чекати, бо Ян-Казимир помер аж у 1668 р. Українські послы до участі в переговорах навіть не були допущені. Фактично це була зрада Москвою свого союзника. Україна знову опинилася сам на сам із Польщею.

Б. Хмельницький розпочинає активний пошук нових союзників. Йому вдається домовитися про спільні дії зі шведським королем та семиградським (угорським) князем. В Польщу посилають експедиційний корпус на чолі з

полковником А. Ждановичем. Союзникам вдалося взяти Краків і Варшаву, і здавалося, що Польща на порозі краху, але допомога австрійців і чвари серед союзників врятували її. Семиградські війська капітулювали, а українські відступили на свою територію.

В цей час Б. Хмельницький вже тяжко хворів, 27 липня 1657 року він помер і був похований в Іллінській церкві на своєму хуторі Суботові.

Богдан Хмельницький – найвидатніший політичний діяч в історії України. Йому належить заслуга організації української незалежної держави, він протягом 10 років очолював Визвольну війну українського народу. Б. Хмельницький – видатний полководець і дипломат. Він помер і справа визволення України до кінця не була вирішеною. Ще за його життя гетьманом формально обрали його сина Юрія, якому було лише 16 років, але згодом він відмовився від булави.

Гетьманом обирають Івана Виговського, який при Богдані був генеральним писарем. У цей час починається боротьба старшинських угруповань за владу, що негативно позначилося на стані всієї України. Виговський знову вирішив орієнтуватись на Польщу, проти чого виступила промосковська партія серед старшини та значна частина селянства. Цей рух очолили полтавський полковник М. Пушкар та кошовий отаман Барабаш. У боротьбі переміг Виговський; його супротивники, а разом з ними ще 50 тис. чол. загинули.

У вересні 1658 р. Виговський у м. Гадячі уклав з польськими представниками угоду, за якою Україна розривала відносини з Москвою і поверталась до складу Польщі. Три воєводства – Київське, Чернігівське і Брацлавське – мали утворити Велике князівство Руське, яке повинно було об'єднатися з Польщею і Литвою на рівних правах у триєдину державу. Законодавча влада мала належати Раді у складі послів з усієї України, виконавча – довічно обраному гетьману. Передбачалось створення свого уряду, суду, скарбниці, грошей, війська в 40 тис. чол. Привілеї надавали старшині, яка могла отримувати шляхетство (по 100 козаків з кожного полку щорічно). У проекті йшлося про ліквідацію унії, зрівняння православної церкви з католицькою, право вищим ієрархам українського православ'я засідати в сенаті. Усі найвищі урядовці мали бути з українців. Це був дуже цікавий проект, який мав більше прилучити Україну до Європи, проте він фактично позбавляв її незалежності.

Московський уряд, стурбований Гадяцькою угодою, направляє на Україну 150-тисячну армію. Вирішальна битва між українсько-татарськими та московськими військами відбулася 28-29 червня 1659 р. під Конотопом. Московське військо було повністю розгромлене. 30000 московітів полягло на полі бою. «У жалібному одязі цар Олексій Михайлович вийшов до народу, і жах охопив Москву», – так писав про цю подію російський історик С. Соловйов.

Але Виговському не вдалося скористатися плодами своєї перемоги. Опозиція проти нього зростала, промосковська партія міцніла, висуваючи на протипагу Виговському гетьманом Юрія Хмельницького. Виговський у жовтні 1659 р. змушений був відмовитись від гетьманства.

Гетьманом обирають Юрія Хмельницького (1659-1662 рр.) – людину слабовільну і безталанну. Москва підписує з ним нові Переяславські статті, за якими гетьману забороняється мати зовнішньополітичні відносини. Збільшувалась кількість царських військових залог у містах України. Так Москва хотіла обезпечити себе і тісніше прив'язати Україну.

Війна з Польщею продовжувалась. Під Чудновим на Житомирщині у 1660 р. російська армія Шереметьєва зазнала поразки. У вересні 1660 р. Ю. Хмельницький уклав з польськими представниками Слободищенський трактат (від назви села на Житомирщині), за яким Україна поверталась під владу Польщі на умовах Гадяцької угоди без центрального пункту про Руське князівство. Юрій Хмельницький разом з поляками вів бойові дії проти московських військ і тих козаків, які були не згодні з його політикою. До речі, їх очолював рідний дядько Юрія (брат його матері) переяславський полковник Яким Сомко. Сомко у битві під Каневом розгромив Юрія, незадоволення яким все зростало. В кінці 1662 р. Юрій відмовився від гетьманства, передавши булаву своєму родичеві (одруженому на його сестрі) Павлові Тетері (1663-1665 рр.).

На Лівобережній Україні владу Тетері не визнавали. Тут теж почалася боротьба за владу. На гетьманську булаву претендували полковник Яким Сомко (брат першої дружини Б. Хмельницького), полковник Василь Золотаренко (брат третьої дружини Б. Хмельницького), кошовий отаман Іван Брюховецький (колишній джура – ад'ютант Б. Хмельницького). В червні 1663 р. на чорній раді в Ніжині («чорній» тому, що в ній брали участь не лише козаки, а й селяни і міщани – чернь) завдяки соціальній демагогії і підтримці московських воєвод гетьманом обрали І. Брюховецького, який незабаром стратив своїх суперників.

Таким чином, відбувся поділ України на дві частини: Правобережну, де гетьманом був орієнтований на Польщу П. Тетеря, і Лівобережну, де гетьманом став представник промосковської орієнтації І. Брюховецький. Частина України звільнялася від Польщі і мала своє управління. На довгий час Україна виявилася розчленованою. Це були основні результати Визвольної війни. Офіційно це було закріплено у січні 1667 р., коли у с. Андрусово близько Смоленська Польща і Москва підписали перемир'я на 13,5 років. У складі Московського царства залишалась Лівобережна Україна і Київ. Запорозька Січ переходила під спільне управління Москви і Польщі. Підписанням Андрусівського перемир'я, своєю згодою на розчленування України царський уряд порушив свої зобов'язання про захист України, зафіксовані Переяславською угодою 1654 р. Це був компроміс між двома монархіями (Польщею і Москвою) за рахунок поділу України. Для України це мало негативне значення, оскільки розділяло український народ, ускладнювало його консолідацію, обмежувало можливості політичного розвитку, гальмувало поступ культури.

Наслідки і значення Національної революції та Визвольної війни:

- у ході визвольних змагань не вдалося звільнити всю Україну від польського панування, проте була створена автономна національна українська

держава, відновлено традицію державотворення українського народу;

- українському народу вдалося зберегти свою етнічну самобутність, свою мову, культуру, звичаї, врятуватися від геноциду;

- у процесі боротьби з іноземними поневолючами було сформульовано національну ідею українського народу – ідею незалежності, свободи і побудови власної держави;

- сформувалася українська політична еліта;

- тяжкими були демографічні наслідки Визвольної війни: втрати населення від епідемій, голоду, міграцій склали 2,5-3 млн. осіб (з 5 млн. етнічних українців Речі Посполитої);

- одним з наслідків війни була політична диференціація і поляризація української старшини (пропольські, промосковські, протурецькі угруповання);

- наслідком війни було спустошення і знелюднення Правобережжя і колонізація Слобожанщини;

- у результаті визвольних змагань за державою закріплюється назва «Україна».